

УДК [340.15(4-15):349.41]“652”

Н.С. СТЕЦЕНКО,

канд. юрид. наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2579-5175>

ВИНИКНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ЗАКОНІВ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У НАЙДАВНІШІЙ ПЕРІОД

Ключові слова: закони, земля, земельні відносини, Стародавній Рим, Західна Європа, найдавніший період

Земля, та відносини з нею пов'язані, з моменту зародження людства відігравали важливу роль у процесі розвитку суспільства. Вона була і є стрижнем екологічної системи світу, предметом і знаряддям виробництва, об'єктом права власності та безсумнівною умовою прогресу та добробуту людини. Земельні правовідносини, як сьогодні, так і у Західній Європі найдавнішого періоду, являли собою суспільні відносини, що виникали у сфері взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем і врегульовувалися нормами права, які можна класифікувати за інститутами земельного права – земельні правовідносини у сфері власності на землю; правовідносини з приводу прав на землю, похідних від права власності; правовідносини, що виникали у зв'язку зі здійсненням права загального користування землею; правовідносини у галузі управління використанням земель тощо.

Вважаємо, що дослідження виникнення земельних законів у Західній Європі найдавнішого періоду необхідно розпочати зі Стародавнього Риму. Знавці римської історії стверджують – що саме боротьба за землю зумовила появу земельних законів (перший земельний закон виник у Стародавньому Римі), а фундаментальні інститути цивільного права, які існують і дотепер, а саме інститути володіння та власності, виникли і розвивалися саме на тлі земельних відносин [1, с.92–93]. Як відомо, до V ст. багато західноєвропейсь-

ких країн (територія сучасної Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, південь Голландії, Швейцарія, частина Німеччини, Австрії) виступали як складові Римської імперії. Англія, Північна Франція, Німеччина, які у подальшому відігравали центральну роль у історії Західної Європи, перебували на низькому рівні державно-правового розвитку [2, с.16]. Тож у даному дослідженні перевага буде надана саме дослідженню виникнення перших земельних законів у Стародавньому Римі.

Актуальність даного дослідження зумовлена великою увагою, яка протягом тривалого часу приділяється науковими експертами та фахівцями вивченню питань виникнення земельних законів у Західній Європі та земельним відносинам, які ці закони регулювали. Актуальність зумовлена ще й тим, що в умовах сучасної земельної реформи є практична необхідність активного застосування нових земельно-правових норм для реального забезпечення суб'єктивних земельних прав, що безсумнівно потребує й використання історичного досвіду. Поряд із цим досить чітко простежується зв'язок сучасних земельних законів з цивільним правом, багато інститутів якого рецеговано саме з римського права. Виявляється цей зв'язок у тісному переплетенні земельних та майнових відносин, а саме: права на земельну ділянку з можливістю насадження, будівлі, посіви, що перебувають на ній, у визначенні суб'єктів права власності, у сервітутних правах тощо.

Проблеми виникнення земельних законів у Західній Європі найдавнішого періоду відображено у позиціях таких науковців: Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Кіп, Д.В. Дождєв, В. М. Хвостов, М.П. Боголепов, О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов, З.М. Черніловський, Й.Л. Вайнштейн, Є.О. Космінський та ін.

Мета даної статті полягає у поглибленому вивченні процесу виникнення земельних законів, які регулювали земельні відносини у Західній Європі найдавнішого періоду з акцентом на дослідженні даних проблем у Стародавньому Римі. Основним завданням є обґрунтування змін, які відбувалися в цій царині, та розкриття деяких зовнішніх і внутрішніх

суб'єктивних і об'єктивних причини, що дозволили окремим верствам населення стати суб'єктами земельних відносин.

Шарль Монтеск'є вважав, що головною умовою виникнення законів був розподіл землі, та доводив, що саме хорошими законами та працею люди перетворили землю у більш зручне для себе помешкання [3, с.280]. Поряд із цим, Монтеск'є акцентував увагу на тому, що джерело більш якісних досконалих суспільних порядків є позитивні закони, які відповідають клімату країни, якості її ґрунтів, розмірам держави, способу життя обивателів, ступенем свободи, яка допускалася установами, релігією, смаками, заможністю, чисельністю населення, торгівлею, устоями та звичками [3, с.IV].

Як відомо, осідання кочових племен на землю зумовлювало у подальшому і заволодіння нею, зверненням у власність, що мало на той час колективний характер, при цьому ця земля отримала у Стародавньому Римі назву «загального поля» (ager publicus). Знаний дослідник державотворчих процесів Стародавнього Риму Нібур дав визначення ager publicus – державна земля, якою держава користувалася у три способи: 1) вона віддавала ділянки з торгів під пасовища; 2) виділяла з неї невеликі наділи громадянам, спочатку – по два югери (у приватну власність); 3) надавала громадянам право займати окремі ділянки для безстрокового користування ними. Ці займані ділянки могли переходити у спадок або продаватися, на них могли робитися насадження і будівлі, але вони не поступали у квіритську власність [4, с.767]. Що ж стосується власності на землю, то вона виникла пізніше та базувалася на висновках римських юристів: «Власність на речі (землю) відбувається від природного володіння». Під «природним володінням землею» вважали окупацію необробленої землі, санкціоновану державою. Прикладом є положення XII таблиць, які вказували на те, що дворічний строк добросовісного володіння (у нашому випадку землею) перетворює власника у цивільного власника, таким чином, відсікаючи усі посягання на неї [5, с.93].

У контексті дослідження земельних відносин у Стародавньому Римі необхідно коротко охарактеризувати внутрішнє державне життя архаїчного періоду, коли уся влада перебувала в руках «одного», який юридично і практично був необмежений, але при цьому знаходився під значним впливом родової аристократії, яка у подальшому, об'єднавшись, навчилася керувати державою. Джерелом права у Стародавньому Римі був звичай і закон. Звичаї того часу були двох видів: до їх вироблення був дотичний увесь народ (правило виникало унаслідок того, що усі члени римського народу, завдяки однаковості умов життя, поступали однаково). Так виникли окремі важливі інститути римського права: царська влада, сенат, народні збори, форми власності і договорів тощо. Спеціальні ж звичаї вироблялись колом посадових осіб, яким ввірена була якась частина державного управління, які також були обов'язковими до виконання усіма громадянами (населенням), а використовувалися, переважно у судочинстві. Крім звичаю, у Стародавньому Римі існував і закон, який виражався усно або письмово, виходив від верховної державної влади, та мав застосовуватись для всіх однорідних випадків. У історичних джерелах містяться свідчення про видання законів царями – Ромулом (за легендою він наділив кожного батька родини двома югерами землі у власність і довільне розпорядження) і Нумою, а потім Сервієм Тулієм [6, с.47–52], який завдяки своїм реформам (військовій та політичній) зробив перший значний крок у розвитку державного будівництва, що, у свою чергу, було тісно пов'язано з земельними відносинами. Положення військової реформи вказувало на те, що підставою для набору до війська було не походження воїна – патриція чи плебея, а розмір земельної квіритської власності (чим більшою була земельна ділянка, тим більша була військова повинність майбутнього воїна). Розбиваючи воїнів на п'ять класів, Сервій Туллій визначив, що до 1 класу належали власники не менше 20 югерів землі, до 2 класу – не менше 15, до 3 класу – не менше 10, до 4 класу – не менше 5, а для 5 класу – не менше 2 [6, с.36–38].

Після введення у Стародавньому Римі республіки (509 р. до н. е.), характерною рисою внутрішньої політики якої, у ранній період, було протистояння між патриціями та плебеями. Необхідно наголосити, що на той час в руках патриціанських родів зосереджувались усі матеріальні багатства, передусім, земля. Але у приватній власності у патриціїв її було небагато, лише 2 югери на окремого громадянина, (присадибна ділянка). Головним же джерелом земельного багатства була державна (суспільна) земля (ager publicus) та виключне право патриціїв нею володіти без обмеження часу, користуватися і отримувати прибутки з неї. Таким чином кожен громадянин Риму міг зайняти будь-яку земельну площу, володіти нею без обмеження часу та отримувати прибутки з неї [6, с.15]. Необхідно зазначити, що патриції не допускали плебеїв до користування суспільною землею, не дивлячись на те, що значна її частина була завойована за допомогою плебейських воїнів. Ці воїни були дрібними землевласниками, які перебували на межі зубожіння, причиною якого було те, що під час військових походів їхні поля не оброблялись, а оброблені спустошувались, до цього ж необхідно було сплачувати ще й військовий податок. Цей податок розподілявся нерівномірно між станами – патриції сплачували тільки з власної землі (2 югери) і не сплачували за користування суспільною землею. Це, у свою чергу, примушувало плебеїв брати у борг у патриціїв під високий відсоток. Означені суперечності у відносинах між патриціями та плебеями закінчилися так званім ісходом на Священну гору Аніо (prima secession), яке відбулося у 494 р. до н. е. Результатом першого ісходу плебеїв було укладення угоди з патриціями щодо послаблення боргових зобов'язань та отримання права обирати своїх станових представників – плебейських трибунів, які щонайперше намагалися пришвидшити доступ плебеїв до користування суспільною землею шляхом запровадження земельних законів [6, с.72–73].

Спурій Кассій Вецелеллін (540–485) – автор першого Аграрного закону в історії Римської республіки. У Законі закріплювалися

положення про те, що земельні частки патриціїв при отриманні громадських земель необхідно було суворо обмежувати, а землю яка залишилася після поділу слід розділити між плебеями. Також, з земельних ділянок патриціїв необхідно було стягувати десятину врожаю. Він був прийнятий, але на практиці не застосовувався, аж до прийняття у 471 р. до н. е. Публієвих законів, а в 450 р. до н. е. Законів XII таблиць, тому що рівності між патриціями і плебеями під час винесення судових рішень з аграрних питань не було. Попри усі наукові дискусії щодо достовірності відомостей про Спурія Кассія як про автора першого земельного закону Стародавнього Риму, усе ж існує багато доказів, що так воно і було. На підтвердження цих доказів грецький історик Діонісій Галікарнаський склав вірш, в якому змальовував обставини, при яких Спурія Кассія звинувачували у розподілі громадських земель між негромадянами Риму [7, с.553–555]. Як відомо, римське право – це те право, яке римляни створили для себе, спираючись на визнані ними самими форми правоутворення. Як уже зазначалося, перш за все це звичаєве право. Поряд із цим, у Стародавньому Римі на початку республіканського періоду почало виникати законодавство, здійснюване організованими народними зборами та під керівництвом чиновників. Саме XII таблиць були першою письмовою пам'яткою цього законодавства [8, с.5]. Характерною рисою цієї пам'ятки було те, що багато звичаїв та окремих законів були зведені у систему, частиною якої були і положення про упорядкування земельних відносин. Прикладом цього може слугувати положення таблиці VI п.3, а саме встановлення дворічного строку набувальної давності земельної ділянки вказувало, що земля перебувала у комерційному обороті і до прийняття Законів XII таблиць, які лише підтвердили попередній стан і практику. Це є підтвердженням того, що право приватної власності вже існувало у Стародавньому Римі, а п.п.1, 2, 3, 4, 5 табл.VII Законів XII таблиць досить чітко регулювали інститут розмежування землі з можливістю судового урегулювання проблемних питань.

Закони XII таблиць – оригінальне джерело, яке містить положення про особливості економічних відносин, соціальної структури суспільства у період ранньої Римської республіки. Закони було утворено під час боротьби патриціїв і плебеїв за право отримання суспільних земель та політичної рівності з патриціями. Оригінал тексту не зберігся, його відновлено по цитатах та по переказах авторів часів кінця Республіки і Імперії. Появу збірника Законів XII таблиць історична традиція відносить до 451–450 рр. до н. е. Положення законів закріплювали ряд пережитків римської патріархальної общини, і найважливішим було те, що в її руках залишалося розпорядження землею. Земельну ділянку заборонялося заповідати храмам і навіть богам. Земля була у власності общини, і не могла виходити з-під її контролю, тож приватна власність на землю обмежувалася, купівля-продаж землі, а також її успадкування і дарування контролювалося общиною з використанням принципу мансипації. Володіти і розпоряджатися землею на території Риму міг лише римський громадянин. Закон детально регламентує межі земельних ділянок (ч.2, 5, VII), давність володіння землею (ч.3 ст.VI), порядок успадкування (таблиця V) [5, с.92–95].

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що Закони XII таблиць протягом усієї римської правової історії залишались основним законодавчим актом, на який посилалися і який інтерпретували. У подальшому, багато республіканських законів, у тому числі й ті, що стосувалися земельних відносин, утворювалися на основі XII таблиць, реагуючи на широкий соціальний рух, та мали політичне забарвлення, а у кінцевому результаті мали направленість на соціальний компроміс.

Необхідно зазначити, що подальший процес боротьби за використання громадських земель супроводжувався інтригами, підкупам та знищенням активістів (доля Кассія Спурія), а поряд із цим і прийняттям нових земельних законів. Важливим є те, що заможні плебеї, з метою досягнення консульської влади, намагалися задовільнити бідних плебеїв шляхом наділення їх землею та скасуван-

ням боргів. У 377 р. до н. е. плебейські трибуни Гай Ліциній Столон та його колега Муцій Секстій Латеран підготували проект, окремі статті якого містили положення про те, що ніхто не має права володіти більш ніж 500 югерами державної землі. Також цим законом обмежувалося право випасу не більше 100 голів великої і 500 дрібної худоби, та рекомендувалося тримати для обробки землі крім рабів і визначений процент вільних людей. Звісно ж, проект цього закону передбачав розширення доступу плебеїв до громадських земель, що загрожувало економічним інтересам патриціїв, та не знайшов підтримки сенатом. Та Ліциній і Секстій, які протягом 10 років обиралися трибунами, не зупиняли своїх вимог, які підкріплювалися інтерцесіями, що негативно впливало на нормальний хід державного життя. І тільки у 387 р. сенат виніс проект на народні збори, якими у подальшому був прийнятий [6, с.88–90]. Після Ліцинієвих законів у римському суспільстві склалося уявлення про кінець боротьби станів, яка, до речі, не мала руйнівного характеру, велася законними засобами, з фактами своєчасних поступок, що ми бачимо і у земельних відносинах.

Упродовж другої половини республіки у римському праві, а поряд з цим, і у земельних відносинах відбулися зміни, і у першу чергу вони стосувалися великих зовнішніх територій, завойованих Римом. З'явилося нове явище у сфері місцевого управління – провінційні землі, які римляни вважали приватною власністю римського народу.

Характерною ж рисою кінця римської республіки було поступове зникнення малих та середніх землевласників, що складали стійку силу у державі, через намагання римської аристократії скупити та сконцентрувати землю у своїх руках, що зумовило виникнення латифундій. Латифундії – великі земельні об'єкти рабовласницької земельної власності, які оброблялися працею рабів. Дрібні землевласники, яких розорювала війна, впадали в борги, даючи можливість поміщикам значно розширювати свої земельні наділи, чого не зупинив Закон Ліцинія.

У подальшому, багато законів, направлених на відбирання в багатих землевласників їх господарської монополії *на землю* не давало результатів. З існуючою системою, яка вела до загибелі Римську державу, боролися Сципіон Еміліан, брати Гракхи, Лівій Друз шляхом видання законів, але без латифундій не могла існувати аристократична республіка [9, с.384].

Повстання рабів на Сицилії у середині II ст. до н. е., послаблення воєнної могутності Риму, що мало своїм результатом обезземелення селянства змусило правлячі кола провезти масштабну аграрну реформу. Боротьбу за проведення реформи очолив представник знатного плебейського роду Тіберій Гракх, який бачив у ній мету щодо відродження полісу вільних, рівноправних громадян, які володіли б невідчужуваною земельною ділянкою. У 133 р. до н. е. отримавши посаду трибуна, він запропонував законопроект, який відновив положення Ліцинієвих законів щодо розмірів володіння державною землею, та вніс нові доповнення, які встановлювали обмежуючі норми для орендарів державних земель, відбирання у них надлишкових земель, та перерозподіл їх між малоземельними і безземельними римськими громадянами. Згідно із законопроектом, голова сім'ї міг мати у власності не більше 500 югерів державної землі, додаючи на кожного дорослого сина ще по 250 югерів (не більше 1000 югерів на сім'ю). Вказані земельні надлишки необхідно було розділити на ділянки по 30 югерів та роздати найбіднішим громадянам на вічне та невідчужуване орендне користування. Не дивлячись на жорстокий супротив великих землевласників, законопроект все ж був прийнятий народними зборами з подальшим утворенням комісії для вирішення земельних питань. За 15 років її діяльності земельні ділянки отримали близько 80 тис. людей. Необхідно наголосити, що сам по собі цей закон був справедливий, але прийнятий з порушенням процедури (без схвалення сенатом, лише внесений до народних зборів), що потім вважалося одним з ударів по Римській республіці [9, с.322–327]. Після смерті Тіберія Гракха у

132 р. до н. е. земельну реформу продовжив його брат Гай Гракх. Боротьба за владу змусила його, окрім багатьох реформ, продовжувати й аграрну. Своїм аграрним законом він відновив припинену роботу комісії для відбирання і роздачі *ager publicus*. З метою притягнення на свою сторону союзників він, надавши їм римське громадянство, зазіхнув і на їх земельний фонд (*ager publicus*) для роздачі його у подальшому пролетарям. Політика Гая Гракха не влаштувала пролетарів, що й призвело до його загибелі. Трибун Лівій Друзь, представник сенатської партії, з метою знищення Гракха вніс більш привабливі для пролетарів законопроекти, а саме про зняття податків з утримувачів земель *ager publicus*. Подальша зрада пролетарями Гая Гракха призвела до знищення комісії для роздачі *ager publicus*, а скасовані податки були повернуті. До цього ж у 123 р. Гай Гракх провів через Сенат закон про заснування колоній на місці зруйнованого Карфагена, також за цим законом передбачалося наділення землею 6000 чоловік, розмір якої склав 200 югерів, що повинно було закріпити вплив римської влади у провінціях. Але римська рабовласницька демократія тривала недовго. Історичні умови показали, що стійке дрібне землеволодіння – як один з важливих чинників республіки, в умовах розвиненого рабовласництва, зростання грошових відносин і лихварства виявилося неможливим. Сенат вийшов переможцем із боротьби з Гракхами [10, с.164–167]. Ці події були відображені у Аграрному законі 111 р. до н. е., який містив положення про приватну власність на італійські провінційні землі, та дозволив продаж земельних наділів отриманих завдяки реформі Гракхів. У подальшому землі концентрувалися у небагатьох представників римської аристократії, а обезземелена маса селян зростала та перетворювалася у клієнтів, обробляючи чужу землю та сплачуючи високі податки. Концентрація в одних руках членів общини майна за рахунок збідніння і розорення інших – це риси, характерні для тогочасної сільської общини [11, с.153].

Щоб зупинити невпинну боротьбу за землю, яка набула широкого розмаху, у 111 р. до

н. е. Спурієм Торієм було розроблено аграрний закон, який у подальшому був прийнятий народними зборами. Прийнятий закон закріплював положення про те, що земельні наділи різного походження отримували статус квіритської власності та містив гарантії захисту проти їх примусового відчуження та розподілу. Поряд з цим Аграрним законом 111 р. до н. е. було усунуто закон 121 р. до н. е., саме яким і дозволялися земельні конфіскації і пов'язані з ними перерозподіли земельного фонду. Також велика увага була приділена встановленню прав римських громадян на суспільні землі, на землі, які вже перебували у власності, та на забудови на них. Поряд із цим встановлювалися обов'язки для власників – вони були зобов'язані надавати правдиву інформацію цензору про землю і нерухомість з подальшим занесенням цих даних на мідні таблиці, карти або плани з позначенням меж земельних наділів. Крім того, у цьому законі містилися заборони щодо перешкоджання користуватися, володіти, а також отримувати дохід з поля, земельної ділянки або будови. Поряд із цим була сувора заборона дій, за допомогою яких можна відібрати володіння проти волі власника, або після його смерті проти волі його спадкоємців. Цим законом було врегульовано і порядок користування пасовищами, а саме при випасі не більше 10 голів худоби не потрібно було вносити ніякої оплати. Поряд з цим законом приділялась велика увага стану доріг, а саме зобов'язанням з їх утримання сільськими жителями [5, с.103–105].

У подальшому, мілітарна політика Риму перетворила його з міста-держави у світову державу з великими завойованими територіями, земля яких потребувала законодавчого оформлення. У зв'язку з цим, в Аграрному законі 111 р. до н. е. велика кількість положень стосувалася саме розподілу земель на завойованих територіях, зокрема, в африканській колонії, з подальшим закріпленням набутого права власності на них. Відомо, що процесом устрою колоній керував державний комісар, за його керівництва і за участі техніків-землемірів здійснювалося розпланування

земель, їх розмежування і роздача. У кінцевому результаті куратором видавався статут – *Lex data coloniae*. У подальшому, розпланована територія та юридично оформлена земля (і при цьому пасовища, вигони, ліси, річки, колонії) заносилась на карту, яка в оригіналі виставлялась на форумі колонії, а копія заносилась у державний архів, а у разі необхідності могла служити важливим доказом у вирішенні земельних спорів. При цьому до карт додавалися пояснювальні протоколи і реєстри, які вказували на землі, які знаходилися у приватній надільній власності ветеранів, або належали колонії, державі, або знаходилися у общинному володінні [12, с.235–237].

Але, як показує подальший хід розвитку земельних відносин, усе ж закон Спурія Торія не зупинив насильницької конфіскації земель. Наприклад, при диктаторі Суллі у 81 р. до н. е. у італійських міст було відібрано землі з метою поселення 100 тисяч його солдат. У подальшому ж процес зосередження земельних наділів у небагатьох власників потяг за собою виникнення латифундій, що призвело до обезземелення значної частини селянства, у кінцевому результаті зумовило виникнення колонату як основної форми експлуатації селян.

Суб'єктами земельних відносин були особи, які звичаями та законами були наділені правами та обов'язками, достатніми для участі у цих відносин. Аналіз суб'єктів земельних відносин необхідно почати з Римської держави (*Populus Romanus*), яка була головним суб'єктом політичної влади і пов'язаних з нею публічно-правових відносин (частиною яких були і земельні). При цьому, маючи земельну власність (*ager publicus*), вона вважалася суб'єктом земельних відносин. Правові якості, які включають суб'єкта у земельні відносини, що були однією зі сфер соціального життя та регулювалися правовими нормами, визначалися статусом особи – чим він вище, тим повніша правоздатність і можливість бути суб'єктом цих правовідносин. Як відомо, у досліджувані періоди населення Риму поділялося на вільних і невільників – рабів. Вільні особи поділялися на громадян та іноземців – перегринів. Громадяни Риму поділялися на

повноправних та неповноправних. Повноправними ж суб'єктами земельних правовідносин, звісно ж, були римські громадяни, які мали повну цивільну правоздатність, що позначалося на їх участі у земельних відносинах [13, с.183]. Досить цікавим є те, що суб'єктами земельних відносин були і клієнти (особи, які входили до патриціанських родів у якості залежних членів на умовах виконання визначених повинностей на користь патрона), які також мали доступ до суспільної землі (*ager republicus*) [14, с.14–15].

Необхідно звернути увагу на те, що раб у Стародавньому Римі вважався річчю, яка завжди мала хазяїна. Поряд з цим раб був поза політичним суспільством і не являвся суб'єктом цивільних відносин. Але все ж таки, з метою розвитку господарства, з давніх-давен існувала практика наділення раба майном, зокрема землею (пекулій). У цих умовах раб був зацікавлений у наслідках своєї праці, а господар отримував частину прибутку з пекулію. Суб'єктами цивільних відносин виступали і об'єднання громадян (юридичні особи), що мало закріплення у Законах XII таблиць [5, с.98]. Прикладом участі юридичної особи у земельних відносинах були так звані «спілки відкупників», які брали на відкуплення ренту з суспільних земель (*ager republicus*) [15, с.268–269].

При дослідженні земельних законодавства у Стародавньому Римі не можна оминати увагою сервітути (право на чужу річ), які виникли у найбільш ранньому періоді римської історії та також пов'язувалися з користуванням земельними ділянками. Обумовленість їх виникнення вбачається у тому, що земельна ділянка як у просторовому вимірі, так і у функціональному визначалася як цілісність, яка задовольняла потреби земельного власника, поряд з цим залишаючись частиною земної поверхні та суспільною власністю (*ager republicus*), все ж являла собою споживчий інтерес для суспільства в цілому і для власників сусідніх земельних наділів зокрема [5, с.101]. Сервітути були декількох видів, у тому числі і земельні, особливістю яких було те, що їх предметом була земля, а точніше – право користування чужою землею, а саме – пра-

во проході пішки, проїзду верхи на коні або на носилках – *iter*; право прогону худоби – *actus*; право проїзду возом з вантажем – *via*; право водогону – *aquaeductus*; право брати воду – *aquaehaustus*; право прогону худоби на водопій – *rectoris ad aquam appulsus*; право випасу худоби – *jus pascendi* [13, с.337–338]. У земельних сервітутах обов'язково передбачалися два земельні наділи, безпосередньо сусідні, з яких один обслуговував інший.

У контексті дослідження земельних відносин, необхідно згадати і емфітевзис – довгострокову оренду необроблених ділянок землі, а також суперфіцій – довгострокове відчужуване і успадковуване право користування будівлею, зведеною на чужій землі [16, с.69]. Свого часу імператор Зенон вирішив суперечку щодо емфітевзису, визначивши, що тут нема ні оренди, ні купівлі-продажу, а є спеціальний договір: *contractus emphyteulicarius* [17, с.249].

Період принципату характеризується тим, що юридично принцепс – це магістрат, який отримав владу від народу, який може бути ним усунутий та після своєї смерті може бути засуджений за свої дії. Але, спираючись на військо, влада принцепса містила в собі підґрунтя для розвитку необмеженої монархії, у тому числі, необхідно зауважити, що поряд з іншими повноваженнями принцепс мав право управляти провінціальними землями, а також затверджувати право власності на неї [10, с.172–174]. З встановленням принципату змінилися обставини у земельних відносинах: зупинення війн та піратства зменшило кількість рабів, що призвело до подорожчання їхньої праці і кінцевим результатом стала їх гостра нестача для обробки землі. У подальшому ціна землі знижується, а плантаторські господарства з рабською працею поступаються малому фермерству. Але розповсюдження системи малого фермерства не поліпшило ситуацію. Фермери мали досить убогий спосіб життя: будучи позбавленими необхідного капіталу та інвентарю, вони не могли вести на своїх ділянках правильного господарства і тільки потрапляли до тяжкої боргової залежності від своїх господарів [10, с.194–195].

Сутність змін, які відбулися у праві власності у цей період, у тому числі, і на землю, зводяться до того, що власність остаточно втрачає свій сімейний характер та перетворюється на суворо-індивідуальну.

Період абсолютної монархії у царині соціальних відносин характеризується прикріпленням окремих класів суспільства до своїх професій, що стосувалося значною мірою землеробів і землевласників. Загальними причинами такого явища були бідність населення та зростання гніту податків. Головним предметом обкладення податками була земля, з якої стягувався податок двох видів: 1) *terrena caritatio* – у грошах, сума якого вираховувалася шляхом звернення до особливого земельного кадастру; 2) *annonariae functiones*, яка сплачувалася натурою кожним землеробом. Значна частина землі перебувала у власності великих землевласників і зайнята орендарями – колонами, які перебували у тяжкій податковій залежності від землевласників і призводила до того, що фактично землевласники не випускали колонів із цих земель. Увага держави була спрямована на залишення землі для оподаткування. Для цього необхідно було забезпечити землевласників робочою силою, що і закріплювало законодавство Константинівської епохи: вільні орендарі чужих земель не мали права залишити їх; землевласники не могли відчужити землі без колонів, які сиділи на ній. Таким чином, вільні орендарі остаточно перетворилися на прикріплені до землі кріпосних. У цей час, крім колонів, у число кріпосних потрапили і раби, посаджені землевласниками на окремі ділянки землі для їх обробітку в якості пекулія. Ці раби обкладалися особливим податком та заносилися до списків залежно від їх приналежності, окремо від інших рабів і колонів. Було оголошено неможливим відокремлення від земель цієї категорії рабів, що наблизило їх до становища колонів. Законодавство про колонат, яке було почато при Константині, було завершено в епоху кодифікації за часів Юстиніана. Розвинутому колонату як стану, що займає проміжне місце між рабством та свободою і наближеному до кріпосного права, притаманні такі

рисни: 1) колон живе на чужій землі, обробляє її, сплачуючи хазяїну або грошову плату, або винагороду натурою; 2) він прикріплений до землі і не може самовільно залишити її або навпаки бути відірваним від неї проти своєї волі; 3) є особисто вільним, може одружуватися та мати власне майно [10, с.368–371].

Спираючись на вищевикладене, можна зробити такі висновки: перший земельний закон у Західній Європі в найдавніший період виник у Стародавньому Римі. Саме земельні відносини, а точніше боротьба за землю, зумовило у подальшому прийняття цілої низки земельних законів. Такий інститут римського права, як право володіння, право власності, які актуальні й сьогодні виникли в розглядуваний період завдяки саме розвитку земельних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву. М. : Юрид. лит., 1991. 208 с.
2. Вайнштейн О. А., Косминский Е. А. Феодализм в Западной Европе. Москва : Журн.-газ. об-ние, 1932. 162 с. (Популярная иллюстрированная библиотека. Всемирная история / под общ. рук. М. Н. Покровского).
3. Монтескье Ш. О духе законов, или Об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, ко нравам, климату, религии, торговле и т. д. : пер. с фр. / под ред. А. Г. Горнфельда ; вступ. ст. М. М. Ковалевского. Санкт-Петербург : Изд. Л. Ф. Пантелеева. 1900. ХСІ, 706 с.
4. Энциклопедический словарь / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Тип. Акционер. О-ва «Издат. дело» Брокгауз-Ефрон, 1901. Т. 31а : Статика – Судоустройство. [4], II, 473–954, II, [2] с.
5. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1998. Т. 1. 504 с.
6. Боголепов Н. П. Учебник истории римского права. Москва : Унив. тип., 1895. VIII, 640 с.
7. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50-ти т. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 7 : Поезія. 591 с.

8. Кипп Т. История источников римского права. Санкт-Петербург : Тип. Первой С.-Петербур. труд. артели, 1908. IV, 152 с.
9. Энциклопедический словарь / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Типо-литогр. И. А. Эфрона, 1896. Т. 17 : Култагой – Лёд. [4], 482 с.
10. Хвостов В. М. История римского права. 7-е изд. Москва : Моск. науч. изд-во, 1919. 478 с.
11. Византийский Временник / Акад. наук СССР, Ин-т истории ; отв. ред. Е. А. Косминский. Москва : Изд-во АН СССР, 1947. Т. 1. 385 с.
12. Юшкевич В. Учения пандект: о наливе, юридической природе русла публичных рек, об островах в публичных реках возникающих и сочинения Римских землемеров. Ярославль : Типо-литогр. Г. Фальк, 1897. Вып. 2. 326 с.
13. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
14. Савельев В. А. Римское частное право (проблемы истории и теории). Москва : Юрист, 1995. 175 с.
15. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник / под ред. В. С. Нерсянца. Москва : Норма : Инфра-М, 1997. 704 с.
16. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник. Харків : Право, 2001. 416 с.
17. Гонгало Р. Ф. Поняття та характерні риси суперфіцію за римським приватним правом // Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 56. С. 245–251.

Стеценко Н. С. Виникнення земельних законів у країнах Західної Європи у найдавніший період // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 238–246. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_39.pdf

Проаналізовано процес виникнення земельних законів у Західній Європі стародавнього періоду з акцентом на дослідження цього процесу у Стародавньому Римі. У цьому контексті розглянуто земельні відносини – як за відповідних умов вони ускладнювалися і наповнювалися новим змістом, а також розширювався й урізноманітнювався обсяг прав та обов'язків суб'єктів земельних відносин та закріплення у законах можливості реалізації прав та законних інтересів землевласників та землекористувачів.

Стеценко Н.С. Возникновение земельных законов в странах Западной Европы в древнейший период

Проанализирован процесс возникновения земельных законов в Западной Европе древнего периода с акцентом на исследование этого процесса в Древнем Риме. В этом контексте рассмотрены земельные отношения – как при соответствующих условиях они усложнялись и наполнялись новым содержанием, а также расширялся и разнообразился объем прав и обязанностей субъектов земельных отношений и закрепления в законах возможности реализации прав и законных интересов землевладельцев и землепользователей.

Stetsenko N.S. The Emergence of Land Laws in Western Europe in the Earliest Period

The article analyzes process of the emergence of land laws in Western Europe of the ancient period with an emphasis on the study of this process in ancient Rome. In this context, land relations were considered – as they were complicated and filled with new content in appropriate conditions, as well as the scope and rights of subjects of land relations and the consolidation of the possibility of realization of rights and legitimate interests of landowners and land users in the laws of the country increased and diversified.